

Els paisatges literaris, una dimensió del patrimoni cultural. L'experiència de Mallorca

Gaspar VALERO I MARTÍ

Historiador i guia de patrimoni (Mallorca)

Introducció

El paisatge, com és ben sabut, és un bé cultural de primer ordre. La interpretació literària del paisatge constitueix una dimensió, un caire del polièdric concepte de patrimoni cultural. La relació entre literatura i paisatge crea una energia que arriba a superar els marcs de l'expressió literària i de la interpretació del paisatge entesos separatament: ens submergeix en una geografia mítica d'alt valor emocional i simbòlic. En un àmbit general, podem dir, com fa el geògraf Joan Nogué, que «La literatura té un missatge universal, una gran capacitat per a captar la naturalesa humana, un enorme poder interpretatiu, creatiu i suggestiu. A cada època i en cada context la literatura crea les bases per a una nova percepció del món. Ens permet d'explorar la base experiencial del nostre món i tot un seguit de conceptes fonamentals per a la geografia humanística» (Nogué, 1983). L'escriptor Guillem Frontera, concretant a Mallorca, ha remarcat el fenomen de l'espai mític estalonat per la literatura i, especialment, ha analitzat els elements naturals esdevinguts símbols literaris i, alhora, identitaris, i diu: «La literatura illenca ha maldat en els seus millors moments per crear un espai mític i inserir-hi una simbologia al·lusiva a l'antigor del país com a crida del present, com a element de continuïtat. Els poetes, sobretot, han construït un món a posta perquè hi arrelin els símbols, com el pi ver de Maria Antònia Salvà, el pi de Formentor de Miquel Costa i Llobera, l'olivera de Pons i Gallarza o l'esqueix de l'arbre esponerós ahir, que canta, desolat, Joan Alcover» (Frontera, 2010).

Directament relacionada amb la idea d'espai mític, tenim la formulació que els estudiosos han anomenat *paisatges emotius*. Els geògrafs proposen la seva incorporació als

catàlegs paisatgístics: cal comptar amb la dimensió mítica, espiritual i la sensibilitat literària que envolta la nostra natura. Antoni Martínez Taberner, en el seu *Manifest obert pel paisatge*, teoritza que quan, als territoris, se'ls suma l'emoció i la màgia contemplatives, esdevenen paisatges, i diu que «són territoris que ara entenem com a elevats a la categoria de paisatge». No puc deixar de recollir una meridiana i contundent opinió emesa pel professor Martínez Taberner referida a la destrucció del paisatge: «Quina estupidesa, si consentim en destruir el principal actiu de les illes» (Martínez Taberner, 2010). Nogué ja ho va dir l'any 2010 a Eivissa: «Sense paisatge no hi ha turisme», però tampoc no hi ha sentit d'arrelament a una terra ni qualitat de vida (Nogué, 2010).

Una visió diacrònica, centrada a Mallorca, de la interpretació literària del paisatge

Molts dels analistes i intel·lectuals que han tractat el tema del paisatge en la literatura i en l'art ens parlen dels romàntics vuitcentistes com els primers a descobrir el paisatge com a valor literari. Entenem vàlida aquesta opinió només pel que fa al concepte de *locus amoenus*. Amb aquest nom s'identifica el tòpic paisatgístic medieval, el paisatge ideal i modèlic, certament artificiós, que serveix com a decorat escenogràfic on intervenen uns determinats personatges. El *locus amoenus* és molt emprat per Ramon Llull. L'arbre, el bosc, la font, l'aucell, fins i tot la mar, apareixen a l'obra lul·liana carregats de rerefons al·legòric: «una bella fontana sobre la qual hi havia un bell arbre, és el marc ideal que escullen per a ses meditacions, col·loquis i reposades polèmiques els personatges creats per Llull» (Llompart, 1970, p. 6).

El *locus amoenus* no ens ha de fer oblidar que existeixen altres aportacions sobre paisatges literaris en l'antiguitat i en l'època medieval; és evident que el sentiment, el *lirisme* davant el paisatge ve d'enrere. Els paisatges tenen presència en l'*Odíssea* d'Homer o en alguns llibres de l'Antic Testament, per posar exemples antiquíssims. Per altra banda, són ben conegudes les obres dels escriptors romans Virgili i Horaci, amb forta presència del món natural i una filosofia d'estima a la natura, amb paisatges sovint idíl·lics. Així mateix, personatges religiosos medievals tan importants com sant Francesc d'Assís tenen belles pàgines d'amor a la natura. L'escriptor del segle XIV Petrarca i el nostre Ramon Llull deixen petjada en la literatura que conjunta paisatge, literatura i espiritualitat. L'any 1336 Petrarca pujà al mont Ventoux, contrafort avançat dels Alps, pel simple plaer de gaudir-ne el panorama. Per això, és considerat un dels fundadors de l'alpinisme. Abans, a finals del segle XIII, a Miramar de Valldemossa, hi trobam Ramon Llull en ple èxtasi místic «entre la vinya e el fenollar»; per a l'Il·luminat de la muntanya de Randa, el 1273, per a l'ascètic contemplatiu de Miramar o per al pedagog que instrueix Fèlix sobre «les meravelles del món», la natura és alguna cosa més que l'infravalorat *locus amoenus*. En definitiva, a l'edat mitjana, hi ha en la literatura paisatges decoratius, però també paisatges emotius.

El Renaixement mallorquí, curt i, en certa manera, superficial, aporta una figura tan destacada com Joan Baptista Binimelis, autor de la *Història del Regne de Mallorca*, escrita el 1595, i del projecte de talaies de defensa costanera. Destacam com Binimelis enal-

teix les bel·leses naturals del torrent de Pareis: “Tot el seu recorregut, des del principi fins a la mar, és deliciosíssim, d’unes altíssimes penyes rases per totes parts, però cobertes de verdor i arbredes amb molta varietat d’arbres, llorers, salzes i molts altres més, [...] i moltes hores per les penyes que sembla un paradís de delícies en què es farta la vista amb aquells corrents d’aigües molt cristal·lines, que van a parar a la mar” (Binimelis, 1927, IV, p. 96). Aquest clergue i historiador no és una flor aïllada; en el seu cercle hi ha persones com el jurista Cosme Climent i el P. Antoni Clar, jesuïta, que escriuen sengles poemes, en llatí, que parlen de les exquisideses de l’aigua de la font de Son Verí (Valldemossa) i del seu ameníssim context natural, similar a altres fascinants llocs mitològics. El poema del P. Antoni Clar, expressa bells elogis cap a la font; fins i tot convida el vianant a tastar les aigües apol·linies de la font: «Sia qui sia l’hoste que amb peu afortunat a aquest fontanal arriba, / es returi: li prec que tasti aigües d’Apol·lo. / Tot voltant la cenyeix un hort fruiter: creuràs / que és el jardí d’Alcinou o el de les Hespèrides».

El barroc mallorquí, malgrat la pobresa d’aportacions literàries cultes, ens deixa alguna mostra d’expressió literària paisatgística; en són exemple l’obra de Rafel Busquets sobre Lluc, de 1684, i el poema de Baltasar Calafat titulat «Elogis des vi de Banyalbufar», de 1731: «Un hermós / paradís terreno / veurà fet ameno / tot un penyalar; / cada roca / jardí s’ensenyia / i és hort cada penya / en Banyalbufar» (Díaz i Villalonga, 1998).

Més endavant, amb la Il·lustració, que arriba a Mallorca a finals del segle XVIII, es detecta un canvi en la percepció del paisatge i de l’entorn natural: la muntanya, i la natura en general, són objecte d’interès científic (naturalístic, històric, econòmic, etc.). Aquest interès es concreta en el que podríem anomenar excursions i sortides científiques, aixoplugades al voltant de la Societat Mallorquina d’Amics del País, creada l’any 1778. Entre els poetes il·lustrats, que majoritàriament s’expressen en castellà, destaca Josep de Pueyo, per la seva oda a Planícia (1763).

Josep Togores i Sanglada (Palma, 1767-1831), titulat comte d’Aiamans, és un aristòcrata il·lustrat i liberal, escriptor i propietari rural, que es dedica a l’excursionisme per plaer, per autèntic esport, a les seves finques d’Artà durant els anys 1827-28; així ens ho confirma una composició poètica de Domingo Tous dedicada al comte, un vers de la qual diu: «Terres exquisites cerques cada dia per recrear-te» (Tous, 1999).

Als inicis del segle XIX, el romanticisme valora especialment la descoberta de la natura, amb esperit d’aventura, i el paisatge esdevé mirall de l’ànima. No acabaríem, amb els exemples a escala europea, però vull esmentar el cas de l’anglès William Wordsworth (1770-1850) pel valor de pedagogia activa de la seva obra; un vers de 1798 diu: «Veniu a la llum de les coses, que la natura sigui la vostra professora»¹. «Els versos d’aquest poeta —diu Joan Nogué— ens parlen de l’íntim lligam existent entre l’home i la natura, al·ludeixen a l’*esperit del lloc*, i ens suggereixen que no solament el lloc té impacte sobre l’home, sinó que també a través de l’home aquest esdevé quelcom viu i ple de significat. Wordsworth, doncs, crea el clima intel·lectual necessari per a l’aparició d’un determinat

1 Wordsworth, William: «The Tables Turned» 1798. <https://www.poetryfoundation.org/poems>

tipus de turisme, el turisme escènic, dirigit a un públic *selecte* des del punt de vista intel·lectual i artístic» (Nogué, 1983).

Tornant a la nostra latitud, *Un hivern a Mallorca*, el llibre de George Sand que narra les seves vivències mallorquines entre novembre de 1838 i febrer de 1839, és el paradigma de la valoració paisatgística romàntica de Mallorca, encara que els habitants de l'illa no en surtin gens ben parats. Valgui com a exemple una sola frase, que serveix de lema i d'incitació per a la descoberta de l'illa: «Mallorca és la verda Helvècia, sota el cel de Calàbria, amb la solemnitat i el silenci de l'Orient» (Sand, 1985, p. 16). La novel·lista atorgà un gran protagonisme al paisatge mallorquí, i ella mateixa comenta amb una certa ironia que podria haver-se fet famosa com els dos anglesos divulgadors de Chamonix i «reclamar l'honor d'haver descobert l'illa de Mallorca» (Sand, 1985, p. 13). Segons Sand, «Mallorca, per als pintors, és un dels països més bells de la terra i un dels més ignorats» (Sand, 1985, p. 14). Pronosticà, gràcies al paisatge, un gran futur turístic a l'illa, al qual el seu llibre va contribuir.

Amb el temps, l'interès del romanticisme per la història, la cultura i el paisatge autòctons, l'inici del moviment literari de la Renaixença i l'esperit de recerca de terres i paratges poc coneguts, concretats en els anomenats viatgers romàntics, arrela en una elit d'estudiosos i d'intel·lectuals mallorquins. L'any 1863 Tomàs Aguiló publicà *A la sombra del ciprés*, un recull de narracions. A la prosa titulada «La Trapa de Andratx», Aguiló dissenya un animat discurs per a les persones que encara no coneixen el lloc, i les encoratja decididament a visitar la contrada, carregada d'emocions i de paisatge encisador: «mejor que una descripció minuciosa sería invitarles a pasar algunas horas en aquel sitio donde sorprende lo salvaje, anonada lo grandioso y deleita lo pintoresco. Mejor que admirar ese cuadro sería considerarse figurando en él...» (Aguiló Forteza, 1863, p. 48).

Contemplació silenciosa, anacorètica, o portes obertes que pot acabar en esburbada profanació? El segle XIX ens forneix diferents opinions d'aquesta dualitat. John Ruskin, defensor de l'espiritualitat de l'art, va escriure a mitjan segle XIX que les muntanyes són les catedrals de la terra i que escalar-les era profanar un espai sagrat (Sonnier, 1977). Molt diferent és l'opinió de l'esmentat Tomàs Aguiló, que lamenta la soledat perpètua de la natura «porque el himno perpetuo de la naturaleza es como una armonía incompleta sin el concurso de la voz humana» (Aguiló Forteza, 1863, p.170). A l'altra banda, el 1891, mentre tothom es felicitava per la inauguració de la carretera d'Inca a Lluc, Josep M. Quadrado —ciudadellenc, per cert— digué que la nova carretera feia el santuari, lloc de compliment de promeses i de pau, «massa fàcilment accessible». Enmig de tota aquesta polèmica, serà bo recordar la cita de Charles Baudelaire quan reivindicava la subjectivitat del paisatge: «Si el conjunt d'arbres, de muntanyes, d'aigües i de cases, que constitueixen un paisatge, és bell, no és per si mateix, sinó per mi, per la meua gràcia pròpia, per la idea o el sentiment que li dedico» (Baudelaire, 1954, p. 811).

La literatura tardo-romàntica de la segona meitat del segle XIX, especialment la poesia de la Renaixença, s'inspira reiteradament en la contemplació del paisatge. Així, Josep Lluís Pons i Gallarza (1823–1894) «inaugura una nova i fonda sensibilitat davant el paisatge» (Llompert, 1970, p. 13). Mateu Obrador, en el poema *La Roqueta*, de 1880, planteja

l'ascens al Puig Major, i ens recorda el dilema «terra alta-terra baixa»; aquí la terra baixa no és impura sinó àmbit de riquesa agrícola, però la terra alta assegura la salut per a l'esperit: «Anem, companys, ja és hora; deixem la terra plana, / les pampoloses vinyes, les valls i els sementers... / Los qui pel món traginen feixuc farcell de penes / los qui de dol i angoixa senten son cor malalt, / los qui del dubte viuen a dins la fosca cova, / los qui creents enyoren eterna vida nova / que venguen aquí dalt» (Piferrer, Quadrado, 1888, p. 1027).

Miquel Costa i Llobera és un dels poetes de la serra de Tramuntana, i més concretament de les muntanyes i valls de Pollença. Costa i Llobera llegeix en el llibre de la natura, i ho fa amb fervor religiós i ideal ascètic. El paisatge, per a ell, és una vibració còsmica, el testimoni viu de la creació divina. Per a Josep M. Llompart, la geografia pollencina, a través dels seus versos «ha aconseguit perfils de grandesa mítica. Es tracta de paisatges viscuts, consubstancials amb el poeta, condicions que l'apropen a una gran autenticitat i eficàcia lírica» (Llompart, 1970, p. 14, 16). Pel que fa al poeta Joan Alcover, l'autor de *La Serra*, paradigma de la muntanya habitada, a la composició paisatgística titulada «L'ermità qui capta» explica bellament la teoria de la contemplació: «Si vols estendre pels amples horitzons de la muntanya / l'esguard contemplatiu, ans de pujar-hi / recorre pam a pam tota la terra ... i aixís, escorcollant cosa per cosa, / a la contemplació ton ull prepara»².

En aquest ràpid recorregut, arribam al segle xx i remarcam l'obra de Miquel Ramon Ferrà, eminent paisatgista. Per a Ferrà la muntanya fou també un lloc d'introspecció espiritual, com en el poema «Dins el bosc», situat a les Ermites Velles de Valldemossa l'any 1917. El poema comença amb el vers «Jo duia a la muntanya el meu desfici», i acaba amb el poeta que cerca conhort en la natura (Ferrà, 1962).

Una visió sincrònica de la interpretació literària del paisatge: la serra de Tramuntana, el Raiguer, el Pla, el Llevant i el Migjorn de Mallorca

Segons Rosa Cabré, Baltasar Porcel ha creat el mite d'Andratx; hi «reconstrueix el món rural, difícil i eixut de la seva infantesa, que lluita per la supervivència. Un poble que hagué de cercar la seva sortida econòmica pels camins de la mar». Amb Porcel, el poble del ponent mallorquí esdevé un microcosmos literari i mític. El mar de Sant Elm i del Port d'Andratx, per a Porcel, és un camí, una mar viscuda per mariners... i per contrabandistes³.

Ramon Llull, com ja hem comentat, crea el seu col·legi missioner a Miramar, entre mar i muntanya, a Valldemossa. Llull, com apunta Josep M. Llompart, crea un món de profunda i esplèndida bellesa. Per això és lícit parlar d'un sentiment del paisatge, fins i tot de sorprenent modernitat. Vet aquí com la Costa Brava de Mallorca es feu per primera vega-

2 Llompart, J. M. 1992. «Avis i consell als excursionistes». Pròleg a *Camins i paisatges*, de G. Valero.

3 Valero Martí, G. 2016. *Paisatges literaris de la serra de Tramuntana*. Palma: J. J. de Olañeta.

da objecte de poesia, de la mà més insigne que és possible imaginar (Llompart, 1970, p. 6). Clergues erudits, ermitans i algun místic mantingueren viu l'esperit del Miramar lul·lià. Però, al segle XVIII i a la primera meitat del XIX, l'indret restà molt abandonat i en decadència. Amb la reforma de l'arxiduc Lluís Salvador, els poetes de la Renaixença tornaren a recuperar l'interès pel lloc i donaren continuïtat al mite literari de Miramar, un dels més poderosos de Mallorca.

Deià és el poblet de pessebre de Santiago Rusiñol i la pàtria adoptiva de Robert Graves. Graves, captivat pel puig des Teix, segons ell santuari de la deessa Lluna, gaudia amb l'energia tel·lúrica de les muntanyes deianenques. Deià és un indret per acabar el pelegrinatge, car a la seva obra *The Golden Fleece*, Robert Graves hi situa el mitològic jardí de les Hespèrides.

La vall de Sóller és un punt central del paisatgisme literari mallorquí, amb multiplicitat d'autors; potser hem de recordar el poeta Josep L. Pons i Gallarza, amb poemes com «Los tarongers de Sóller», un cant romàntic al paisatge solleric, centralitzat per l'arbre mític de la vall. Guillem Colom i Ferrà és el poeta genuí de la muntanya sollerica⁴. Escorca, amb les muntanyes més altes de Mallorca i amb Lluc, el cor espiritual de l'illa, excel·leix com a geografia literària. Potser hem de recordar els poemes de muntanya de Miquel Costa i Llobera, com el dedicat al torrent de Pareis, i les composicions dedicades a la Mare de Déu de Lluc, sense oblidar les pàgines dedicades a Lluc del llibre *La minyonia d'un infant orat*, publicat el 1935, de Llorenç Ribes, que conta les impressions d'un petit blavet en el santuari de la muntanya.

Els paisatges de Pollença i Formentor són ungits per Miquel Costa i Llobera. Joan Alcover, a l'Estudi biogràfic de les *Obres completes* de Costa i Llobera, remarca una de les constants del poeta pollencí, la presència de la natura en la seva obra: «Més que en els llibres, ell begué en l'aire que respirava; més que en el tracte amb els grans autors, en la contemplació de la naturalesa... Sorpren la naturalesa en sos moments de transfiguració sublim i troba notes dignes d'ella...». L'any 1875, el primer vers de «El pi de Formentor»: «Mon cor estima un arbre...», inaugura una nova època: l'ascensió del paisatge a element substancial i bàsic de la poesia. Suposa un apropament mutu, afectiu, entre natura i poeta; aquest interpreta el llenguatge de la natura, sa vibració humana, son valor de símbol exemplar. En altres poemes, com «Cala Gentil», Costa fon el seu cor amb el cor de la natura (Llompart, 1970, p. 14-22). El poema «Costa Brava de Mallorca», exemple de paisatge esquerp, fou signat a Formentor el 1907, en plena maduresa del poeta; per tant, una geomorfologia dolça li inspira placidesa i serenitat, mentre que una geografia accidentada li transmet sentiments arrauxats.

El paisatge rural mallorquí fora de l'àmbit de la serra de Tramuntana presenta un seguit de panoràmiques aturonades i dolces i de planiols agrícoles que en absolut participen de la monòtona pictòricitat de la planura estricta i erma; potser només trobarem planura dura

4 Sobre literatura i paisatge a Sóller, vid. Vall i Solaz, F. X. 2001. *Sóller en el paisatgisme poètic mallorquí*. Barcelona: UIB-Abadia de Montserrat.

a la Marina de Lluçmajor. Durant dècades, les comarques de l'interior de l'illa han restat al marge de la pressió turística. Sobre aquest tema, Gabriel Fuster i Mayans, *Gafim*, ja s'interrogava el 1956 al seu llibre *Tres viatges amb calma per l'illa de la calma*: «Per què només ha de tenir acceptació turística el paisatge muntanyenc o marítim?» (*Gafim*, 1952, p. 177).

El pensador i escriptor en castellà Miguel de Unamuno (1864-1936), quan visità Mallorca l'any 1916 romangué la major part del temps a Manacor. A l'article titulat «En la calma de Mallorca», fa una defensa abrandada del Pla i del Llevant de l'illa, en contra del tòpic de la serra de Tramuntana com a únic punt d'interès de Mallorca: «Esta parte de la isla en que desde hace once días me encuentro pasa, no sé bien por qué, por ser la menos pintoresca de ella. Acaso por ser la más llana. Llámamla la llanura. Me escribe desde Barcelona un amigo que los suyos de Palma se sienten aterrados –tal es su expresión de que vaya yo a juzgar a toda Mallorca por esta parte en que estoy ahora descansando. Ignoran que las llanuras me encantan tanto como las montañas, y que si éstas me tientan a treparlas para descubrir desde su cumbre más amplios horizontes, gozo de éstos sosegadamente desde el llano... La llamada llanura no es una pampa o una estepa, no es como la llanura de la Mancha o el páramo de entre León y Palencia, sino que es un terreno ondulado cubierto todo él de árboles de cultivo» (Unamuno, 1922, p. 163-164).

El Raiguer, al peu de la Serra combina també turons i planiols. En el pròleg que Miquel Ferrà i Juan feu a l'*Ofrena de sonets*, de Miquel Dolç, l'any 1946, esmenta el refugi que per als mallorquins suposen els paisatges de l'illa, i això especialment referit als paisatges santamariers que cantava Miquel Dolç «Ens revela [...] aquesta sensació viva de la naturalesa que hi ha en tots els mallorquins, que, fugint de la seva actual grisor anodina, es refugien [...] en el camp de l'illa i en els seus paisatges admirables»⁵. En aquest sentit, un jove Llorenç Moyà, poeta binissalemer, descobrí l'any 1942 la poètica del Raiguer i del Pla de Mallorca gràcies a les obres de Maria Antònia Salvà, deia: «elles foren per a mi la revelació de la poesia. Oh pla de Mallorca, bressol meu i del meu llinatge, que jo creia tan monòton i vulgar, com et daurares miraculosament al conjur de la Poetessa! Cada vers seu em feria al viu; cada poesia seva era un batec de vida i realitat que llavors jo veia o havia vist a la vida de la pagesia, tan humana, tan tranquil·la, tan meva...!»⁶. El Raiguer és una comarca que ha proporcionat grans autors i interessants escenaris literaris. Així, podem fer referència a la geografia —en bona part imaginària— del mite de Bearn, que es pot resseguir a cavall entre el Raiguer i la serra de Tramuntana: des de Bunyola i Orient fins als territoris situats entre Binissalem i Alaró, com la desconeguda contrada de Tofla⁷.

Suposant que no abusi del concepte *mite*, puc parlar d'altres quatre mites literaris que radiquen en el Raiguer. En primer lloc el mite literari de Campanet, forjat per Llorenç Riber,

5 Pons, Margalida. *Poesia insular de postguerra: quatre veus dels anys cinquanta*, p. 150

6 Citat per Vidal Pons, M. A. 2012. *Llorenç Moyà. Vida i literatura (poesia i prosa)*, p. 341

7 «El mite de Bearn». A: Valero, Gaspar. 2017. *Paisatges literaris de Mallorca (II). El vessant sud de la serra de Tramuntana i el Raiguer*, p. 67-68

que s'abeura en la vida pagesa de la vila, especialment en una obra clau, *La minyonia d'un infant orat*, però també en un poderós conjunt de poesies que s'inspiren en el seu poble. L'esmentada obra en prosa ens situa l'escenari, al peu de les muntanyes, quan els ulls de l'infantó campaneter s'obriren «damunt una de les belles contrades de la terra» (Pons i Pons, 2011, p. 138-140; Valero Martí, 2017, p. 162-178). En segon lloc, gràcies a Joan Rosselló i Crespi, Son Fortesa d'Alaró, la vila d'Alaró, però també bona part del Raiguer i del Pla de Mallorca, entren en la literatura en forma de narració que té com a centre les activitats tradicionals agrícoles: els camps i sementers, amb cereals, vinyes i oliveres, les possessions, les rotes i els porxos d'olivar. Miquel Costa i Llobera ens en parla al pròleg de *Manyoc*: «en aquell casal pagès tan típic i suggestiu [...] sentí poc a poc muntar-li al cap la saba inspiradora de l'agre de la terra, i brollà sa potència d'escriptor fins aleshores adormida» (Rosselló de Son Fortesa, 1992).

Per altra banda, en l'obra poètica de Miquel Dolç, hi són molt presents els records del seu poble. Santa Maria del Camí. De la mà de Dolç i Dolç, es converteix en la «fita alada», i el municipi del Raiguer entra en la literatura, des del màgic avenc de Son Pou fins a la masia i l'ermita de Son Seguí, on «la pau encisa la llum del paratge» (Dolç i Dolç, 1943, p. 37-39). A la fi, tenim el mite de Robines (Binissalem), de Llorenç Moyà; segons Miquel Àngel Vidal, l'escriptor vol «nodrir-se literàriament del poble on va néixer i de convertir-lo en element inspirador» (Vidal, 2012, p. 212-213).

Pel que fa al Pla de Mallorca, amb tot un seguit de panoràmiques aturonades i dolces, és l'escenari elogiat per Miquel dels Sants Oliver, un paisatge viscut, bàsicament agrícola: «L'extensió que llavors s'obria davant dels nostres ulls, era per tot extrem interessant. Ni planura desolada ni serra: una ondulació contínua del paisatge, amb pujols i comellarets, amb clapes de pinar i garriga, amb trinxes de sementer, d'un or verd, internant-se a manera de llacunes, en el misteri dels boscatges llunyedans. Daus blanquinosos, de terres gredoses, alternaven amb daus siena de terres de regadiu, amb blats i ordis, tacats de l'ombra simètrica de les grans figures patriarcals» (Oliver: *La Ciutat de Mallorca*, 1987, p. 124-125).

Josep Pla a *Notes de Mallorca*, qualifica el paisatge del Pla de Mallorca com «un paisatge carregat d'interès —com un paisatge canònic de l'acadèmia realista. El pla dels ametllers, dels garrofers i de les faveres, dels rostolls i dels guarets, és una font de coneixements inescotable» (Pla, 1992, p. 83). El mateix Josep Pla, al seu llibre *Les Illes*, s'exalta davant les efusions vitals i sensuals del Pla: «Aquest paisatge produeix una exacerbació de la vitalitat. És un paisatge que no té res de particular: té, però, una efusió que es projecta a raig sobre sentits i els exalta d'una manera vivíssima...» (Pla, 1986, p. 112-113).

La «saba inspiradora de l'agre de la terra» de què parlava Miquel Costa i Llobera permet que els sementers literaris del Pla hagin estat llaurats amb mostres de qualitat, com els escenaris agrícoles de la novel·la *En Rupit*, de Joan Rosselló de Son Fortesa, que es mouen entre Santa Eugènia i Sineu, àmbits de pau i autenticitat oposats a la contaminada ciutat. El P. Rafel Ginard és el poeta i el narrador del Pla i, alhora, del Nord-est de Mallorca, atès que centra la seva inspiració i descriu els seus dos principals punts vivencials: Sant Joan i Artà. Molts d'*indrets literaris* són santuaris i ermites: la muntanya de Randa,

altar sagrat de la il·luminació lul·liana, amb els seus tres santuaris: Gràcia, Sant Honorat i Cura; Sant Miquel de Montuïri, Montis-ion de Porreres, Bonany de Petra, Sant Nofre de Sant Joan, l'ermita de Betlem o Bellpuig d'Artà, o Sant Salvador de Felanitx.

Josep Sureda Blanes es queixava de la poca presència del Llevant de Mallorca en la literatura: «Del llevant de l'illa, pesant d'antigor, tot just si es coneixen les Coves de l'Ermida [...] Altres poetes han intentat fixar la seva impressió d'aquest paisatge, mes sempre d'una manera ocasional i sense que realment intentessin una síntesi ni una descripció». Després de teoritzar sobre l'espiritualitat del paisatge, comenta que «el paisatge d'Artà no s'entrega fàcilment. La llum fascinant de la Serra de Mallorca pren dins el Llevant de l'illa, especialment terra endins, suavitats i dolçors insospitades; aquella llum frenètica i sensual queda per aquí com a cernuda... L'ànima inquieta dins aquella gran quietud desitja volar dins el cel clar per assaborir el glop d'eternitat que li arriba» (Sureda Blanes, 1932, p. 68).

Posteriorment a la queixa de Sureda Blanes, el «mite d'Artà» és sobradament assolit pel P. Rafel Ginard, amb un conjunt de poemes i amb l'allau de proses paisatgístiques impressionant per quantitat i per qualitat — publicades sota l'epígraf de *Croquis artanencs*. L'arxiduc Lluís Salvador, al *Die Balearen*, també parla de les muntanyes d'Artà quan diu que «gustosament hom quedaria aquí badant amb el gaudi del silenci, que només arriba a trencar la veu de les cabres que pasturen pels costers, mentre la mirada recorre les valls i repassa els innombrables espadats de la costa o divaga entre els turons que fiten la plana» (Habsburg-Lorena, 1992, IX, p. 476).

Un lloc màgic, com les coves d'Artà, inspirà a Miquel Costa i Llobera el poema «La deixa del Geni Grec». En l'insuperable antre de la mort de Nuredduna, els versos del poeta pollencí — ara cisellats en la roca — fan bategar fins i tot les pètries estalactites davant l'agonitzant heroïna: «Per un batec de l'ànima amb què ton cor expira / dariem les centúries de calma que tenim» (Costa i Llobera, 2004, p. 392).

Salvador Galmés és autor d'obres de prosa punyent, amb personatges de pregon perfil psicològic, i també de descripcions paisatgístiques precises i acolorides. En obres com *Flor de card* o *El garriguer d'infern*, entre altres, els paisatges de Sant Llorenç des Cardassar assoleixen un altíssim nivell literari. Com diu Jeroni Salom, a les narracions de Galmés hi podem llegir les passions humanes més desfermades bullint dins els paratges inhòspits de la ruralia mallorquina (Salom, 2010).

De Manacor, terra de literats i de rondalles, en destacam Antoni Mus i Miquel Àngel Riera; sobre l'obra d'aquest darrer digué Díaz de Castro que hi vessa «la seva peculiar manera de sentir la vida i de viure el paisatge i la intrahistòria del seu poble» i que provoca «la reflexió sobre la natura humana de tota una col·lectivitat» (Díaz de Castro, 1982).

Blai Bonet i Damià Huguet són els poetes destacats del Migjorn de Mallorca. El 1953 deia Salvador Espriu de la poesia del jove Blai Bonet: «Una veu dolorosa i apassionada ens arriba avui d'una serena terra antiga [...] la intensa veu posa al descobert l'estremida intimitat d'un home que, enmig de les bel·leses d'un món vist a la força i amb recança amb ulls de vianant, combat amb fermesa per poder-se contemplar algun dia en una eterna pàtria, plena de pau, de vida i d'encalmat repòs». El 1952 Gabriel Cortès saludà la publicació d'*Entre el coral i l'espiga* accentuant les referències paisatgístiques del po-

emari: «El paisatge de Santanyí, de dolços turons color de violeta, festonejat de roques solemnes, ha trobat el seu poeta, Blai Bonet [...] l'espiga [és] com un símbol de la terra onada i severa estesa al peu del suau puig de Consolació». Diu Jaume Vidal Alcover que els elements bàsics de la poètica de Blai Bonet són la «fauna i flora camperola, reiterada referència al color, paisatge ponentí, religiositat o, millor dit, atenció a la litúrgia catòlica, sensualitat». A Mondragó, mite poètic compartit amb Josep M. Llompart, el poeta santanyiner s'arriba a fondre amb la mar.

Damià Huguet, el poeta de Campos, és l'escriptor del call vermell campaner i de la mediterraneïtat: «L'alè dels déus i de les deesses ens provoca i ens empeny a prosseguir tot allò que hem viscut i volem: tastar els colors i la claror de la Mediterrània amb la mateixa lletra dels pagesos i dels pescadors. Els versos mai no sobren, i molt sovint manquen per testimoniar la gratitud profunda de l'home que alena davant la mar, i vol encara més blavor » (Huguet, 2008, p. 450).

Maria A. Salvà de la Llapassa incorporà la Marina de Lluçmajor a la llista dels nostres paisatges poètics. Miquel Costa i Llobera, al pròleg del primer llibre de poemes de la poeta, ja formula la relació bàsica de Salvà amb la seva *natura*: «Per trobar aqueix tema propi, no li calgué cercar res: li bastà obrir els ulls de la seua contemplació reposada a la solellosa planura de les Marines llucmajoreres [...]: la humil i gran poesia d'aquella àrida planura [...] Del terror més secà fa brollar fonts d'inspiració no sospitades [...] Així com el paisatge més humil, també les feines del camp més ordinàries i les coses casolanes més modestes li ofereixen temes exquisits...» (Costa i Llobera, 1910).

Conclusió

El periodista Sebastià Verd, l'any 1996, parlava de manera clarivident sobre els tòpics del Pla i del fals bucolisme dels treballs del camp, en una línia d'estudi sociològic i de sostenibilitat econòmica. Deia: «Quan es parla del Pla sempre apareix un rosegall de tòpics, la major part dels quals, a més a més, mitifiquen una realitat que no té res a veure amb la visió real. I, no obstant, quan un té l'oportunitat, de bon matí o als capvespres, a la posta de sol, de travessar-lo, encara té l'ocasió que retrobar el temps perdut, quan els camins eren plens de carros i les terres farcides de treball agrícola. Un somni, en aquest cas tòpic, que per a molts dels nostres avantpassats era una autèntic malson. Avui hi queda l'estètica d'aquell temps no massa llunyà i, sobretot, hi resta un paisatge gairebé intacte que és, diuen els entesos, un capital tant o més rendible per a la societat que els beneficis que abans es treien amb els treballs foravilers. El problema és saber qui n'obté ara el rendiment d'aquest capital i de quina manera pot retornar a la propietat de la terra perquè la pugui conservar... Preservar la identitat vol dir treballar amb allò que hi ha rere les pedres o les terres: vol dir treballar amb la història i, sobretot, amb el llegat cultural que aquesta ens ha deixat» (Verd, 1996). I treballar amb la literatura, hi podem afegir.

Com diuen Llorenç Soldevila i Jordi de San Eugenio, «la literatura ha estat, històricament, una forma de vivència i de coneixença del territori». Per això els treballs en el camp de la geografia literària esdevenen «una proposta de redescoberta de pobles, ciutats i

comarques, de recuperació i fixació en la memòria d'espais, indrets, cases, monuments, edificis patrimonials o llocs mítics que han estat el centre d'interès dels nostres escriptors» (Soldevila i Balart i San Eugenio Vela, 2012).

L'any 2007, l'amiga Fina Salord i qui subscriu, dèiem en la presentació del CD *Menorca illa de literatura* que aquell material volia «ser una convidada a passejar per l'illa de la mà dels escriptors. La proposta és redescobrir Menorca a partir d'un lligam dinàmic entre paisatge i creació literària [...] Un dels principals objectius de l'obra és la visita in situ dels indrets recollits, que la gent surti al carrer amb un text literari arran dels llavis» (Salord i Valero, 2007). Avui afegesc que, atès que la declaració de Menorca com a reserva de biosfera suposa un reconeixement a un espai divers i en equilibri, on conviuen en harmonia alhora la natura i el desenvolupament humà, la divulgació dels paisatges literaris i dels paisatges culturals en general entra de ple en el compromís de «preservar i divulgar els valors que ens han dut fins aquí i a estudiar les condicions per crear models sostenibles de cara al futur» (Obsam: <http://paisatge.obsam.cat/index.php>).

Referències

- Aguiló Forteza, T. 1863. *A la sombra del ciprés*. Palma: Imprenta de D. Felipe Guasp.
- Baudelaire, C. 1954. *Salon de 1859. A: Oeuvres Complètes*. París: Gallimard, La Pléiade.
- Binimelis, J. B. 1927. *Nueva historia de la isla de Mallorca*. Palma: Última Hora.
- Cortès, G. 1966. *Pintors i poetes davant el paisatge de Mallorca*. Palma: OCB.
- Costa i Llobera, M. 1910. Pròleg a *Poesies* de M. A. Salvà. Palma.
- Costa i Llobera, M. 2004. *Poesia completa*. Pollença: El Gall Editor.
- Díaz de Castro, F. 1982. La poesia de Miquel Àngel Riera. *Revista Affar 2*, Palma: Servei de Publicacions de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Palma (p. 87-107).
- Díaz i Villalonga, R. 1998. "Elogis des vi de Banyalbufar": un poema divuitesc sobre un mite bàquic de la Serra de Tramuntana. A: *La Serra de Tramuntana, natura i cultura*, Palma: Moll.
- Dolç i Dolç, M. 1943. *El somni encetat*. Palma: Moll.
- Ferrà i Juan, M. 1962. *Poesies completes*. Barcelona: Selecta.
- Frontera, G. 12-08-2010. Predació de terra santa. *Diari de Balears*.
- Gafim. 1957. *Tres viatges amb calma per l'illa de la calma*. Palma: Ed. Moll.
- Gran Enciclopèdia de Mallorca* (1989-1998). Palma: Promomallorca.
- Habsburg-Lorena, L. S. 1992. *Las Baleares por la palabra y el grabado*. Vol. IX: Mallorca (parte especial). Palma: Sa Nostra.
- Huguet, D. 2008. *Poesia completa*. Palma: Perifèrics.

Llompart, Josep M. 1970. *Poesía y paisaje: el tema de la "Costa Brava" en los poetas mallorquines*. Palma: Cort.

Nogué i Font, J. 1983. De com la literatura pot ser útil a la geografia: Reflexions arran de la lectura d'un llibre. A: *Documents d'anàlisi geogràfica*, 3: 201-206.

Nogué i Font, J. ed. 2007. *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva. 343 p.

Obsam: <http://paisatge.obsam.cat/index.php>

Oliver, M. d. S. 1987. *La Ciutat de Mallorca*. Palma: Ed. Moll-CIM.

Piferrer, P. i Quadrado, J. M. 1888. *Islas Baleares. [España, sus Monumentos y Artes. Su Naturaleza e Historia]*. Barcelona, Establecimiento Tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y Compañía.

Pla, J. 1986. *Illes Mediterrànies*. Barcelona: Destino.

Pla, J. 1992. *Obra Completa*, Vol XVII (*Notes de Mallorca*). Barcelona: Destino, p. 83.

Pons, M. 1998. *Poesia insular de postguerra: quatre veus dels anys cinquanta*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Pons i Pons, D. 2011. Itinerari literari pels espais campaneters viscuts i escrits per Llorenç Riber. A: *Actes de les Jornades d'Estudi sobre Llorenç Riber*. Barcelona: Consell Insular de Mallorca- Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 138-140.

Rosselló de Son Fortesa, J. 1992. *Obres completes*. Palma: Imp Politècnica.

Salom, J. 17-02-2010. Som paisatge. *Diario de Mallorca*.

Salord, F. i Valero, G. 2007. *Menorca, illa de literatura*. Direcció General de Política Lingüística del Govern Balear (CD interactiu).

Salvà, M. A. 1926. *Espigues en flor*. Barcelona: Impremta Altés.

Sand, G. 1985. *Un invierno en Mallorca*. Palma: Miquel Font.

Soldevila, Ll. 2017. *Geografia literària. Illes Balears i Pitiüses*. Barcelona: Ed. Pòrtic.

Soldevila i Balart, L. i San Eugenio Vela, J. 2012. Geografia literària dels Països Catalans. El cas de la comarca d'Osona. Cic: *Ausa*, 25 (170): 979-1001.

Sonnier, G. 1977. *La montaña y el hombre*. Barcelona: RM.

Sureda Blanes, J. 1932. *El paisatge d'Artà*. Artà.

Tous, D. 1999. *Poemes i cartes*. Barcelona: UIB-Abadia de Montserrat (Biblioteca Marian Aguiló, 28).

Unamuno, M. de. 1922. *Andanzas y visiones españolas*. Madrid: Renacimiento.

Vall i Solaz, F. X. 2001. *Sóller en el paisatgisme poètic mallorquí*. Barcelona: UIB-Abadia de Montserrat.

Valero i Martí, G. 2001. *La llarga ruta de l'excursionisme mallorquí. Aproximació a la història de l'excursionisme a Mallorca*. Palma: Grup Excursionista de Mallorca-El Gall.

Valero i Martí, G. 2016. *Paisatges literaris de la serra de Tramuntana*. Palma: J. J. de Olañeta.

Valero i Martí, G. 2017. *Paisatges literaris de Mallorca (II). El vessant sud de la serra de Tramuntana i el Raiguer*. Palma: J. J. de Olañeta.

Verd, S. 1996. L'hora del Pla. Revista *Ariany*, 201: gener-febren, 24-25 (reproduït del *Diario de Mallorca*).

Vidal Pons, M. A. 2012. *Llorenç Moyà. Vida i literatura (poesia i prosa)*. Palma: UIB.

Wordsworth, W. 1798. The Tables Turned. <https://www.poetryfoundation.org/poems>